

Σοφία Αγγελίδου & Ζωή Διονυσίου

Τα όργανα της Αρχαίας Ελληνικής Μουσικής μέσα από αναπαραστάσεις θεών σε αρχαιοελληνικά αγγεία

Περίληψη

Το πειραματικό πρόγραμμα «Τα όργανα της Αρχαίας Ελληνικής Μουσικής μέσα από αναπαραστάσεις θεών σε αρχαιοελληνικά αγγεία» δημιουργήθηκε στην προσπάθειά μας να φέρουμε τα παιδιά του Δημοτικού Σχολείου σε επαφή με την αρχαία ελληνική μουσική μέσα από βιωματικές και δημιουργικές μουσικοπαιδαγωγικές προσεγγίσεις. Βασιστήκαμε σε θεωρητικές αρχές και υλικό της επιστήμης της μουσικής εικονογραφίας, επεξεργασμένα μέσα από το πρίσμα της μουσικής παιδαγωγικής. Το πρόγραμμα εφαρμόστηκε σε παιδιά Δ' τάξης Δημοτικού Σχολείου για δύο μήνες. Οι στόχοι που τέθηκαν ήταν να έρθουν τα παιδιά σε επαφή με την αρχαία ελληνική μουσική γνωρίζοντας τα όργανα, τη χρήση και λειτουργία τους, την τεχνική εκτέλεσής τους, τους συνδυασμούς τους με άλλα όργανα και να κατανοήσουν τη μουσική σε σχέση με άλλα δρώμενα, όπως απαγγελία, τραγούδι, όρχηση, θέατρο. Το υλικό μας ήταν επιλογή από: α) δημοσιευμένες φωτογραφίες αρχαιοελληνικών αγγείων που βρίσκονται σε διάφορα μουσεία του κόσμου, β) ηχητικά αποσπάσματα αρχαίας ελληνικής μουσικής, όπως αποδόθηκαν από ειδικούς, γ) σχέδια παλαιών και ανακατασκευασμένων οργάνων και δ) μύθους σχετικούς με τους θεούς και τα μουσικά όργανα. Το υλικό παρουσιάστηκε τμηματικά και έγινε αφορμή για ποικίλες δημιουργικές δραστηριότητες στο πνεύμα της σύγχρονης μουσικής αγωγής, όπως ακρόαση, εκτέλεση, τραγούδι, αυτοσχεδιασμό και σύνθεση.

Τα αποτελέσματα του προγράμματος έδειξαν ότι τα παιδιά κατανόησαν τα βασικά στοιχεία της μουσικής εικονογραφίας, τη χρήση και λειτουργία των οργάνων της αρχαίας ελληνικής μουσικής και εμπνεύστηκαν για δημιουργικές μουσικές δραστηριότητες. Το πρόγραμμα ανιχνεύει και μελετά πώς η μουσική αγωγή εμπλουτίζεται δημιουργικά από υλικό άλλων μουσικολογικών επιστημονικών περιοχών, φαινομενικά απόμακρων από τον κόσμο των παιδιών.

Το πειραματικό πρόγραμμα με τίτλο «Τα όργανα της Αρχαίας Ελληνικής Μουσικής μέσα από αναπαραστάσεις θεών σε αρχαιοελληνικά αγγεία» γεννήθηκε κατά την παράλληλη ενασχόλησή μας με τη μουσική εικονογραφία και τη μουσική παιδαγωγική. Μελετώντας οι ίδιες την αρχαία ελληνική μουσική μέσα από γραπτές πηγές και μουσικές αναπαραστάσεις, η μουσική εικονογραφία πρόβαλε ως ιδανική δίοδος για να γνωρίσουν τα παιδιά του δημοτικού σχολείου την αρχαία ελληνική μουσική και τα αρχαιοελληνικά μουσικά όργανα.

Συμβουλευτήκαμε σχετικά εκπαιδευτικά προγράμματα που εισάγουν τους μαθητές στη μουσική, το χορό και τη μυθολογία της αρχαίας Ελλάδας, όπως το *Κάποτε στη Δήλο...* η μουσική και ο χορός της Ζώζης Παπαδοπούλου (2000) που με επίκεντρο τη Δήλο πραγματεύεται το ρόλο της μουσικής στη λατρεία του Απόλλωνα, το *Μουσών Δώρα* της Στέλλας Χρυσουλάκη (2003), εκπαιδευτικό πρόγραμμα της ομώνυμης έκθεσης, και τη μελέτη με τίτλο *Αρχαία Αγγεία* του Δημήτρη Παπαθανασίου (2004) που πραγματεύεται θέματα μυθολογίας και ιστορίας με αφορμή τον κρατήρα του Δερβενίου (330-320 π.Χ.) που φυλάσσεται στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης. Στα παραπάνω, όπως και στα περισσότερα ανάλογα εκπαιδευτικά προγράμματα, η εικονική πραγματικότητα ανάγεται σε διδακτικό μέσο με τη διαδικασία της επιτόπιας παρατήρησης και της βιωματικής προσέγγισης (βλ. επίσης: Ιατρού, 2003). Στο παρόν πειραματικό πρόγραμμα συμβουλευτήκαμε αυτά τα προγράμματα και υιοθετήσαμε ό,τι θεωρήσαμε χρήσιμο.

Σκοπός και στόχοι

Σκοπός μας ήταν να φέρουμε τα παιδιά του Δημοτικού Σχολείου σε επαφή με την αρχαία ελληνική μουσική και τα μουσικά όργανα μέσω της μουσικής εικονογραφίας, ακολουθώντας πάντα βιωματικές και δημιουργικές μουσικοπαιδαγωγικές προσεγγίσεις. Ως στόχους του προγράμματος θέσαμε: α) να γνωρίσουν τα παιδιά τη μουσική και τα όργανα, τη χρήση και τη λειτουργία τους, τρόπους εκτέλεσης και συνδυασμούς τους με άλλα όργανα, β) να κατανοήσουν τη μουσική σε σχέση με άλλα δρώμενα, όπως απαγγελία, τραγούδι, όρχηση, θέατρο, κλπ. και γ) να μάθουν μύθους σχετικούς με τα όργανα.

Οι θεωρητικές αρχές της επιστήμης της μουσικής παιδαγωγικής και της σύγχρονης παιδαγωγικής που συντείνουν στη μουσική αγωγή μέσα από συστηματική μεθοδολογία και ποικίλες βιωματικές και δημιουργικές δραστηριότητες, ήταν στο επίκεντρο της επιλογής κατάλληλου υλικού, διδακτικών μεθόδων και δραστηριοτήτων. Βασιστήκαμε στην αρχή ότι η παρατήρηση εικόνων μπορεί να είναι μια δημιουργική δραστηριότητα και συνάμα αφόρμηση γνωριμίας με το αντικείμενο. Ζητούμενο ήταν να γίνουν όλα αυτά με δημιουργικότητα, επιδιώκοντας πάντα την «αποκλίνουσα σκέψη» των παιδιών, δηλαδή όχι μία σωστή αλλά σύνθεση διαφόρων απόψεων που συντείνουν στην ορθότερη κατανόηση του αντικειμένου που διδάσκεται (Παρασκευόπουλος, 2004: 18). Επίσης χρησιμοποιήθηκε η μέθοδος παρατήρησης που προτείνει η Abercombie (1985) για την ενίσχυση της δημιουργικής σκέψης, η οποία ακολουθεί τα παρακάτω βήματα: διαχωρίζεται η τάξη σε ομάδες, μελετάται ένα αντικείμενο με παρατήρηση, ακολουθεί καταιγισμός απόψεων από τα μέλη κάθε ομάδας, ένα παιδί καταγράφει όλες τις ιδέες που ειπώθηκαν στην ομάδα του, ακολουθεί ομαδική συζήτηση μέσα από την οποία οι ιδέες των παιδιών δεν κρίνονται, αλλά αξιολογούνται από τα ίδια, αναδεικνύονται και επαινούνται οι καλές.

Το σχολείο όπου εφαρμόστηκε το πρόγραμμα

Το πειραματικό πρόγραμμα εφαρμόστηκε σε παιδιά Δ' τάξης του 3^{ου} Δημοτικού Σχολείου του Δήμου Συκεών Θεσσαλονίκης για δύο μήνες. Η Σοφία Αγγελίδου ήταν εκπαιδευτικός μουσικής της τάξης από το Σεπτέμβριο του 2004, οπότε είχε ήδη προηγηθεί γνωριμία των παιδιών και εξερεύνηση των γνώσεων και δυνατοτήτων τους. Το 3^ο Δημοτικό Σχολείο βρίσκεται σε αστική περιοχή στα βορειοδυτικά της Θεσσαλονίκης. Τα περισσότερα παιδιά του σχολείου προέρχονται από οικογένειες με καλό οικονομικό επίπεδο, ενώ σχεδόν το 10% των μαθητών του σχολείου είναι παιδιά οικονομικών μεταναστών από την Αλβανία και τη Ρωσία. Στο σχολείο υπάρχει αίθουσα μουσικής με διαρρύθμιση χώρου που δεν ήταν της επιλογής μας και δυστυχώς δεν μπορούσε να διορθωθεί (σειρές θρανίων χωρίς ελεύθερο χώρο). Η τάξη αποτελείται από 27 παιδιά, 15 αγόρια, 12 κορίτσια. Το επίπεδο των παιδιών στο μάθημα της μουσικής ήταν ικανοποιητικό. Τρία παιδιά μαθαίνουν μουσική εκτός σχολείου (βιολί, φλάουτο και κιθάρα). Το πρόγραμμα εφαρμόστηκε για μία ώρα την εβδομάδα. Γινόταν ηχογραφήσεις και βιντεοσκοπήσεις μέρους των μαθημάτων σχεδόν κάθε φορά, μικρά αποσπάσματα των οποίων θα παρουσιαστούν στη συνέχεια. Κανένα από τα παιδιά δεν δήλωσε ότι είχε προηγούμενες γνώσεις ή προτίμηση για την αρχαία ελληνική μουσική, γεγονός που αυξάνει την εγκυρότητα του προγράμματος. Η αποδοχή και το ενδιαφέρον της δασκάλας της τάξης, του διευθυντή και των υπόλοιπων συναδέλφων για τη διεξαγωγή και την ολοκλήρωση του προγράμματος συνέβαλλε στην υλοποίησή του.

Επιλογή υλικού

Επιλέχθηκαν 30 φωτογραφίες με κεντρικό θέμα τους θεούς και τα όργανα της αρχαίας ελληνικής μουσικής. Εκτός από αναπαραστάσεις αγγείων, το οπτικοακουστικό υλικό περιλάμβανε σκίτσα και εικόνες μουσικών οργάνων, μουσικά αποσπάσματα (Belis, 1996· Paniagua, 1979) και παρτιτούρες κομματιών (Pöhlmann, 2000· West, 1992), όπως έχουν αποτυπωθεί από ειδικούς. Το υλικό επιλέχθηκε με γνώμονα τα παρακάτω κριτήρια:

- α) *Όσον αφορά τη Μουσική*: να περιέχουν οι αναπαραστάσεις ποικιλία μουσικών οργάνων (πνευστά, έγχορδα και κρουστά¹), που εισάγουν τα παιδιά στην οργανολογία, τρόπο εκτέλεσης, στη χρήση της φωνής και του τραγουδιού σε σχέση με τα όργανα, στη σύνθεση μουσικών συνόλων (Maas & Snyder, 1989) κλπ.
- β) *Όσον αφορά την Ελληνική Μυθολογία*: οι αναπαραστάσεις επιλέχθηκαν ώστε να παρέχουν φιγούρες όσων από τους δώδεκα αρχαίους θεούς αναπαρίστανται με μουσικά όργανα και δίνουν αφορμή για εξιστόρηση μύθων που σχετίζονται με τη μουσική. Αναφορές έγιναν στις μούσες, στις μαινάδες, στους σάτυρους, σε ημίθεους και θνητούς. Επιλέχθηκαν οι μύθοι που αφορούν i) τη γέννηση του Διονύσου, ii) την εφεύρεση του διπλού αυλού από την Αθηνά και το μουσικό αγώνα μεταξύ του Μαρσύα και του Απόλλωνα, iii) τη δημιουργία της λύρας από τον Ερμή και την προσφοράς της λύρας από τον Ερμή στον Απόλλωνα, iv) την κατασκευή της σύριγγας από τον Πάνα, v) τον Ορφέα και την αναζήτηση της Ευρυδίκης στον Άδη, vi) το Θάμυρι και το μουσικό αγώνα του με τις μούσες, και vii) το φόνο του Λίνου από τον Ηρακλή (Κακριδής, 1986).
- γ) *Μουσική Εικονογραφία*: οι εικόνες που χρησιμοποιήθηκαν προέρχονται από δημοσιευμένες φωτογραφίες αναπαραστάσεων ερυθρόμορφων και μελανόμορφων αγγείων του αρχαιοελληνικού κόσμου, κυρίως της Αττικής και της Κάτω Ιταλίας, που σήμερα φυλάσσονται σε μουσεία της Ελλάδας, της Ιταλίας, της Γαλλίας, της Γερμανίας, της Αγγλίας, της Νέας Υόρκης και αλλού.
- δ) *Εθνομουσικολογία*: Αν η επιστήμη της Μουσικής Παιδαγωγικής καθόρισε το πρόγραμμα και τις δραστηριότητες, η επιστήμη της Εθνομουσικολογίας καθόρισε την ερευνητική ματιά που υιοθετήσαμε στην εξέταση της μουσικής ζωής του αρχαιοελληνικού πολιτισμού. Μας έδωσε τρόπους κατανόησης της λειτουργικότητας της μουσικής στη ζωή των ανθρώπων μέσα από τις καθημερινές τους δραστηριότητες (χορούς, γλέντια, πομπές, τελετές, θυσίες, μουσικούς αγώνες, θεατρικό δράμα, κλπ.) (Pöhlmann, 2000, Belis, 1999). Μέσα από μουσικές πρακτικές, πολλές από τις οποίες διατηρούνται στη λαϊκή παραδοσιακή μουσική στις μέρες μας, είδαμε ομοιότητες και δικαιολογήσαμε τη συνοχή της μουσικής με τη διασκέδαση, το χορό, το θέατρο. Συγκεκριμένα, τραγουδήσαμε τα *Κάλαντα του Μάρτη* και ακούσαμε το *Αρχαίο Χελιδονίσμα*, παρακολουθώντας τις ομοιότητες που προτείνει ο Baud-Bovy (1984) για την εξέλιξη του αρχαίου χελιδονίσματος στη λαϊκή ελληνική παράδοση (Baud-Bovy, 1984: 11-12). Ακούσαμε επίσης μια άλλη παραλλαγή λαϊκού χελιδονίσματος, όπως καταγράφηκε από τη Δόμνα Σαμίου (Σαμίου, 1995). Επίσης, φροντίσαμε να παρουσιαστούν εικόνες με καθαρή απεικόνιση, ευκρίνεια και αισθητική, αντιπροσωπευτικές των οργάνων και των θεών στους οποίους αναφερθήκαμε, αλλά ταυτόχρονα κατάλληλες για παιδαγωγική χρήση.

¹ Ακολουθήσαμε το διαχωρισμό οργάνων της αρχαίας ελληνικής μουσικής σε πνευστά, έγχορδα και κρουστά, γιατί αυτός ήταν ο αποδεκτός τρόπος ταξινόμησης στην αρχαιότητα (West, 1992: 67).

Το μουσικό υλικό που χρησιμοποιήσαμε συνολικά είναι:

1. «Επιτάφιος» του Σεικίλου (Paniagua, 1979)
2. «Κάλαντα του Μάρτη» (Καταγραφή του S. Baud-Bovy, 1935, στο Baud-Bovy, 1984: 96, 121)
3. «Αρχαίο Χελιδόνισμα» (υποθετικός ανασχηματισμός, τραγουδούν παιδιά του Κολλεγίου Αθηνών υπό τη διεύθυνση του Στέφανου Βασιλειάδη, Ηχογράφηση: Columbia (στο Baud-Bovy, 1984: 96, 122)
4. «Χελιδόνισμα», Παραδοσιακά κάλαντα από την Αιανή Κοζάνης (Καταγραφή Δ. Σαμίου, Σαμίου, 1995)
5. «Ύμνος στον Ήλιο» του Μεσομήδη (Paniagua, 1979)
6. Α' στάσιμο της τραγωδίας Ορέστης του Ευριπίδη (Paniagua, 1979)
7. «Το τραγούδι των βατράχων (Βρεκεκέξ)» από την κωμωδία Βάτραχοι του Αριστοφάνη, Μουσική: Μ. Χατζιδάκις (Φαραζής)
8. «Ο μύθος» από την Λυσιστράτη του Αριστοφάνη, Μουσική: Μ. Χατζιδάκις (Χατζιδάκις)

Σχεδιασμός μαθημάτων

Κατά τη διάρκεια επιλογής και επεξεργασίας του οπτικοακουστικού υλικού, προετοιμάστηκαν αναλυτικά πλάνα των ημερήσιων μαθημάτων με στόχους γνωσιολογικούς, ψυχοκινητικούς και συναισθηματικο-κοινωνικούς για κάθε μάθημα. Τα μαθήματα περιλάμβαναν μουσικές δραστηριότητες, όπως:

- **Ακρόαση μουσικής:** ακρόαση των παραπάνω αποσπασμάτων της αρχαίας ελληνικής μουσικής, λαϊκών τραγουδιών που μαρτυρούν ομοιότητες με αυτή και σύγχρονων μουσικών συνθέσεων εμπνευσμένων από την αρχαία ελληνική μουσική. Πραγματοποιήθηκαν δραστηριότητες ενεργητικής μουσικής ακρόασης, όπως ακρόαση μουσικής ενώ παράλληλα τα παιδιά κρατούν το ρυθμό πρώτα με παλαμάκια και έπειτα με κρουστά όργανα, ακρόαση με στόχο να αναγνωρίσουν ποια όργανα παίζουν, κλπ.
- **Τραγούδι:** τραγουδήθηκε ο *Επιτάφιος* και τα *Κάλαντα του Μάρτη*.
- **Εκτέλεση και ενοργάνωση μουσικής** (από όργανα τάξης: μεταλλόφωνα, φλογέρες, βιολί, φλάουτο, κιθάρα, τύμπανα, σείστρα, μαράκες, πιατίνια, ξυλάκια, ντέφια, καστανιέτες): Εκτελέστηκαν ο *Επιτάφιος*, τα *Κάλαντα του Μάρτη*, το *Αρχαίο Χελιδόνισμα* και το Α' στάσιμο της τραγωδίας *Ορέστης*.
- **Ρυθμός και κίνηση:** ζητήθηκε από τα παιδιά να χτυπήσουν το ρυθμό και να κινηθούν σύμφωνα με το ρυθμό στην τάξη.
- **Μουσικός Αυτοσχεδιασμός:** Εκτελέστηκε η βασική μελωδία από το Α' στάσιμο της τραγωδίας *Ορέστης* σύμφωνα με τη φόρμα Ρόντο (ΑΒΑΓΑΔΑ...), όπου Α ήταν η βασική μελωδία και τα ενδιάμεσα μέρη (Β, Γ, Δ, κλπ.) ήταν αυτοσχεδιασμοί των παιδιών.
- **Ηχοεικόνα:** Δημιουργία ηχοεικόνας με θέμα μια αναπαράσταση αγγείου.
- **Ηχοϊστορία:** Μουσική απόδοση μερικών ιστοριών των παιδιών.
- **Συγγραφή ιστορίας:** Δόθηκε σε κάθε παιδί μια εικόνα και τους ζητήθηκε να γράψουν μια σύντομη ιστορία δικής τους επινόησης εμπνευσμένοι από αυτή τη συγκεκριμένη εικόνα (ατομική δραστηριότητα).

Τα μαθήματα που σχεδιάστηκαν βασίστηκαν στις παρακάτω θεματικές ενότητες:

- Μάθημα 1^ο:** Εισαγωγή στην αρχαία ελληνική μουσική και όργανα - *Επιτάφιος* του Σεικίλου
- Μάθημα 2^ο:** Αυλός - Μύθος της γέννησης του Διόνυσου και του μουσικού αγώνα μεταξύ του Μαρσύα και του Απόλλωνα
- Μάθημα 3^ο:** Αυλός - Επιτάφιος του Σεικίλου – *Κάλαντα του Μάρτη*
- Μάθημα 4^ο:** Λύρα και Βάρβιτος - Μύθος της δημιουργίας της λύρας από τον Ερμή και της προσφοράς της στον Απόλλωνα
- Μάθημα 5^ο:** Σύριγγα - Μύθος της εφεύρεσης της σύριγγας από τον Πάνα – *Αρχαίο Χελιδόνισμα*
- Μάθημα 6^ο:** Τύμπανο, Κρόταλα και Κύμβαλα - Μύθος του Ορφέα και της Ευρυδίκης
- Μάθημα 7^ο:** Κιθάρα - Μύθος του Θάμυρι και του μουσικού αγώνα του με τις Μούσες - Α' στάσιμο της τραγωδίας *Ορέστης* του Ευριπίδη
- Μάθημα 8^ο:** Ομαδική παρατήρηση εικόνας
- Μάθημα 9^ο:** Συγγραφή ατομικής ιστορίας από κάθε παιδί
- Μάθημα 10^ο:** Συμπλήρωση φύλλου αξιολόγησης.

Αποτελέσματα

Γενικά εκτιμούμε ότι μέσω του προγράμματος «*Τα όργανα της Αρχαίας Ελληνικής Μουσικής μέσα από αναπαραστάσεις θεών σε αρχαιοελληνικά αγγεία*» οι μαθητές της Δ' τάξης Δημοτικού Σχολείου ήρθαν σε επαφή με την αρχαία ελληνική μουσική, γνώρισαν μύθους για την προέλευση των οργάνων, μελέτησαν την κατασκευή τους, τον τρόπο παιξίματός τους, συνδυασμούς τους με άλλα όργανα, έμαθαν για τους μουσικούς αγώνες, τις μούσες, τους σατύρους, τις μαινάδες, τις πομπές, τα μαθήματα μουσικής, την οينوποιεία, κλπ. Οι μαθητές κατέκτησαν τους στόχους του προγράμματος, ευχαριστήθηκαν και εκφράστηκαν δημιουργικά, ήταν συγκεντρωμένοι και ενθουσιασμένοι από τη διαδικασία, ενώ επιτεύχθηκε μεγαλύτερη ομαδικότητα στην τάξη και κοινωνικοποίηση κάποιων παιδιών.

Συγκεκριμένα τα προϊόντα της δουλειάς των παιδιών που αξιολογήθηκαν και περιγράφονται αναλυτικά παρακάτω ήταν:

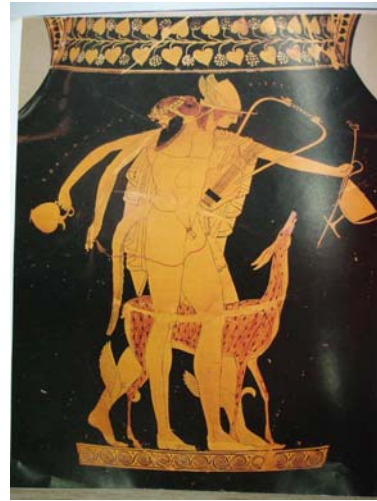
- ❖ Περιγραφές εικόνων
- ❖ Ομαδικές εκτελέσεις και ενοργανώσεις των κομματιών
- ❖ Συγγραφή ιστορίας δικής τους επινόησης πάνω σε μία δοσμένη εικόνα
- ❖ Φυλλάδιο αξιολόγησης

Περιγραφές εικόνων

Κεντρικό ρόλο στην διαδικασία αξιολόγησης του προγράμματος είχαν οι περιγραφές αναπαραστάσεων από τα παιδιά. Στα μαθήματα που περιλάμβαναν γνωριμία με κάποιο όργανο, τα παιδιά χωρίζονταν σε ομάδες των πέντε ατόμων, έπαιρναν μια εικόνα που περιλάμβανε και το όργανο που μελετούνταν κάθε φορά, τους δίνονταν χρόνος να το μελετήσουν και να καταγράψουν τις παρατηρήσεις τους κάνοντας μια περιγραφή της εικόνας ομαδικά (συνήθως ένα παιδί έγραφε τις ιδέες όλης της ομάδας) και τέλος η κάθε ομάδα παρουσίαζε την εικόνα διαβάζοντας την περιγραφή της στα υπόλοιπα παιδιά της τάξης. Η δασκάλα έπαιρνε το ρόλο του καθοδηγητή και βοηθούσε όταν χρειαζόταν. Έτσι δινόταν διαφορετικές οπτικές για κάθε όργανο και τα παιδιά πολλές φορές ήταν σε θέση να αξιολογήσουν τα ίδια τη δουλειά τους. Οι περιγραφές συγκεντρώνονταν μετά το τέλος του μαθήματος,

αναλύονταν και αξιολογούνταν. Οι εκθέσεις δείχνουν ότι όλα τα παιδιά - άλλα σε μεγαλύτερο κι άλλα σε μικρότερο βαθμό - αναγνώρισαν και κατάλαβαν τις αναπαραστάσεις των εικόνων. Χαρακτηριστικά δείγματα δίνουν οι παρακάτω περιγραφές.

Στην εικόνα 1 η μία ομάδα που παρατήρησε αυτή την εικόνα έγραψε: «Πάνω στο αγγείο βλέπουμε έναν σάτυρο όπου παίζει βάρβιτο. Η βάρβιτος έχει επτά χορδές. Κάτω κάτω στις χορδές υπάρχει ένας καβαλάρης. Πάνω στο ζυγό βλέπουμε τους κόλλοπες. Επίσης βλέπουμε τον Ερμή με τα φτερωτά πέδιλα, να κρατά το κηρύκειό του και μια μικρή κανάτα. Υπάρχει και ένα ελάφι κοκκινωπό με σηκωμένο το κεφάλι.»

Εικόνα 1: Ερμής με κηρύκειο και σάτυρος με βάρβιτο (Βερολίνο, Staatliche Museum, Antikemuseum, Ar. Euræt. F2160)

Εντύπωση μας έκανε ότι τα παιδιά της ομάδας αυτής αναγνώρισαν τον Ερμή από το κηρύκειο και τα φτερωτά του πέδιλα, έκαναν πολύ καλή περιγραφή της βάρβιτος με σωστή ορολογία (επτά χορδές, καβαλάρης, ζυγός, κόλλοπες).

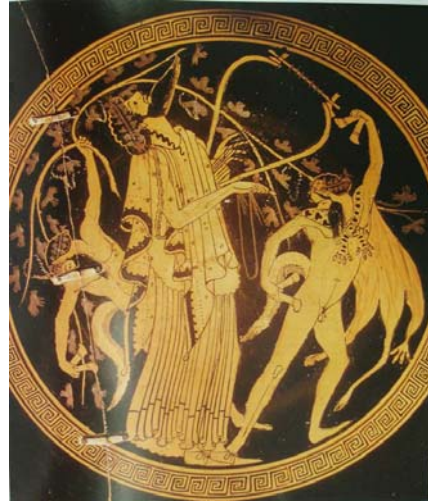
Μια περιγραφή που δόθηκε για την εικόνα 2 από μια ομάδα αγοριών ήταν η ακόλουθη: «Ο Διόνυσος παίζει λύρα. Ο Έρωτας φοράει κορώννα. Ο α' σάτυρος παίζει με τις φωτιές. Ο β' σάτυρος έχει ουρά και μούσια. Ο β' σάτυρος παίζει διπλούς αυλούς. Ο α' σάτυρος έχει άσπρα μούσια. Ο Έρωτας κάθεται πάνω από τον β' σάτυρο. Τα φτερά του Έρωτα είναι μακριά. Προχωρούν αριστερά. Οι διπλοί αυλοί είναι άσπροι. Το πάνω κομμάτι της λύρας είναι άσπρο. Οι αυλοί είναι διαφορετικοί. Τα χέρια του β' σάτυρου [πρόκειται για τον παίκτη των αυλών] είναι μακριά το ένα από το άλλο. Ο Διόνυσος φοράει στεφάνι».

Εικόνα 2: Διόνυσος με λύρα, ηθοποιός με δάδες, σάτυρος με διπλούς αυλούς και Έρωτας (Νέα Υόρκη, Ιδιωτική Συλλογή Barbara και Lawrence Fleischman)

Στην παραπάνω αναλυτική περιγραφή τα παιδιά εντόπισαν το διαφορετικό χρώμα στις απολήξεις των βραχιόνων της λύρας, το οποίο πιθανόν παραπέμπει σε διαφορετικό υλικό κατασκευής του συγκεκριμένου μέρους του οργάνου. Επίσης πρόσεξαν ότι ο σάτυρος παίζει διπλό αυλό έχοντας τοποθετημένα τα χέρια του σε διαφορετικό σημείο των αυλών, σημείο προβληματισμού για την αρχαία πολυφωνία.

Για την εικόνα 3 μια ομάδα παιδιών έδωσε την παρακάτω περιγραφή: «Βλέπουμε πάνω στο αρχαίο αγγείο το Διόνυσο που τραγουδάει και παίζει βάρβιτο. Με το αριστερό του χέρι παίζει τις χορδές και με το δεξί του χέρι κρατάει το πλήκτρο. Η βάρβιτος που παίζει ο Διόνυσος έχει επτά χορδές. Γύρω του υπάρχουν δυο σάτυροι που παίζουν κρόταλα. Ο ένας από τους δυο κρατάει ένα τσαμπί. Ο άλλος πίσω στην πλάτη του έχει ένα δέρμα.»

Εικόνα 3: Διόνυσος με βάρβιτο, σάτυροι με κρόταλα (Παρίσι, Cabinet Medicine Ap. Ευρετ. 576)

Στην παραπάνω περιγραφή τα παιδιά αναγνώρισαν τον Διόνυσο, παρατήρησαν ότι τραγουδάει (επειδή έχει στραμμένο το κεφάλι του προς τα πίσω), εντόπισαν τον τρόπο εκτέλεσης της βάρβιτου (με το αριστερό παίζει και στο δεξί κρατάει το πλήκτρο) και τα κρόταλα των σατύρων.

Ομαδικές εκτελέσεις και ενοργανώσεις

Οι εκτελέσεις και ενοργανώσεις των κομματιών από την τάξη ηχογραφούνταν και βιντεοσκοποούνταν κάθε φορά. Έτσι μπορούσαμε να παρακολουθήσουμε την πρόοδο των παιδιών και να δούμε συγκριτικά τις επιδόσεις τους. Τα *Κάλαντα του Μάρτη* και το *Αρχαίο Χελιδόνισμα* τραγουδήθηκαν και εκτελέστηκαν με τα όργανά τους ικανοποιητικά, ενώ επισημάναμε κάποιες δυσκολίες στον *Επιτάφιο* του Σεικίλου, λόγω δύσκολου ρυθμού.

Εικόνα 4: Ομαδική εκτέλεση και ενοργάνωση στην τάξη

Συγγραφή ιστορίας δικής τους επινόησης πάνω σε μία δοσμένη εικόνα

Άλλο προϊόν των παιδιών που αξιολογήθηκε ήταν η συγγραφή δικών τους ιστοριών. Στο 9^ο μάθημα ζητήθηκε από τα παιδιά να γράψουν μία ιστορία δικής τους επινόησης πάνω σε μία δοσμένη εικόνα (δόθηκε διαφορετική εικόνα στο κάθε παιδί). Τα παιδιά έδωσαν εντυπωσιακά αποτελέσματα που δείχνουν ότι αφομοίωσαν πολλά στοιχεία που συζητήθηκαν στο μάθημα, ανέπτυξαν τη φαντασία τους και εκφράστηκαν δημιουργικά. Ενδεικτικά αναφέρουμε τρεις ιστορίες:

Ιστορία 1: «Ο ΥΠΕΡΗΦΑΝΟΣ ΜΟΥΣΙΚΟΣ», εμπνευσμένο από την εικόνα 5.

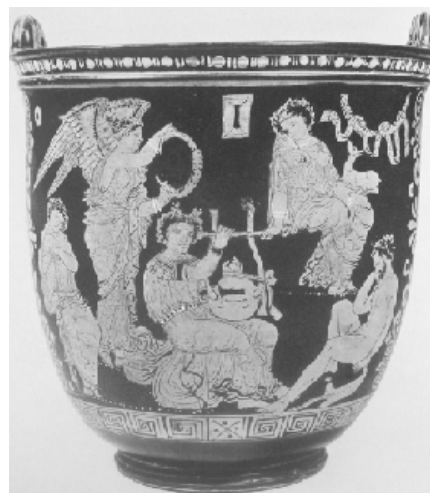
Μια φορά και έναν καιρό ζούσε στην αρχαία Ελλάδα ένας έξυπνος και μορφωμένος νέος που τον έλεγαν Υάκινθο. Το επάγγελμά του ήταν μουσικός. Κάθε χρόνο συμμετείχε σε διάφορους μουσικούς αγώνες κι έβγαине πάντα νικητής. Κι έτσι, μια κι ήταν ο καλύτερος μουσικός στην Αρχαία Ελλάδα, είπε κάτι που πρόσβαλε τον Απόλλωνα: Ότι είναι καλύτερος απ' αυτόν. Αυτό εξόργισε το Θεό της μουσικής και του φωτός κι αποφάσισε να τον τιμωρήσει.

Εκείνη την εποχή γίνονταν μουσικοί αγώνες στη Σπάρτη – για πρώτη φορά, γιατί οι Σπαρτιάτες ασχολούνταν περισσότερο με τους πολέμους παρά με την τέχνη – με ζευγάρια. Ο νικητής κάθε ζευγαριού είχε το δικαίωμα να κάνει τον αντίπαλό του ό,τι θέλει, μέχρι και να τον σκοτώσει.

Και τότε ο Απόλλωνας μεταμορφώθηκε σε άνθρωπο και πήγε στη Σπάρτη για να συναγωνιστεί τον Υάκινθο. Ο περίφημος μουσικός δέχτηκε με σιγουριά και βεβαιότητα πως θα τον νικήσει. Ο θεός μας λοιπόν, πήγε κρυφά κρυφά εκεί που φυλάσσονταν τα όργανα και χαλάρωσε τους κόλλοπες της λύρας του αντιπάλου του.

Πρώτοι διαγωνιζόμενοι ήταν δυο άντρες από την Αθήνα που θα συναγωνίζονταν στην κιθάρα.

Ύστερα τρεις Μυκηναϊοί στους διπλούς αυλούς. Μετά δυο Σπαρτιάτες στα κρόταλα (ρυθμική μουσική). Κι ύστερα δυο γυναίκες από την Κνωσό στη βάρβιτο και στους διπλούς αυλούς. Τώρα είναι η σειρά των δυο φίλων μας. Καταλαβαίνετε τι έγινε! Χαμός, γέλια, βουητά, χαχανητά κι όλα αυτά γιατί ο σκοπός του Απόλλωνα πέτυχε. Κι εφόσον ήταν νικητής, είπε στους κριτές να τον γδάρουν ζωντανό. Έτσι ο υπερήφανος μουσικός πήρε την τιμωρία που του άξιζε.» (Βαγγέλης)

Εικόνα 5: Μουσικός αγώνας του Απόλλωνα με τον Μαρσύα (Ruvo di Puglia, Συλλογή Jatta, αρ. 1364)

Η παραπάνω ιστορία, που γράφτηκε από ένα πολύ ικανό παιδί χωρίς τη δική μας βοήθεια, θυμίζει την ιστορία του μουσικού αγώνα του Απόλλωνα με το Μαρσύα. Θεωρούμε καινοτομία του μαθητή να βάλει τον Απόλλωνα να χαλαρώνει τους κόλλοπες της λύρας του νεαρού Υάκινθου και ευρηματικό το ότι ήθελε τους φιλοπόλεμους Σπαρτιάτες να παίζουν ρυθμική μουσική.

Ιστορία 2^η:

«Μια φορά και έναν καιρό ο Διόνυσος περπατούσε και έπαιζε λύρα. Έτσι όπως περπατούσε συνάντησε έναν σάτυρο να παίζει διπλούς αυλούς και ο Έρωτας να είναι πάνω από τους ώμους του. Ο Διόνυσος τον χαιρέτησε και του έκανε μια ερώτηση: Νεαρέ μου σάτυρ, μήπως θέλεις να κάνουμε μια μπάντα, να βρούμε κι άλλους μουσικούς; Στο τέλος τον έπεισε και πήγαν να βρουν κι άλλους μουσικούς. Τελικά αντί για μουσικούς βρήκαν έναν ηθοποιό. Αντί για μπάντα έκανε μια παράσταση με τον ηθοποιό. Ο ηθοποιός έκανε αστεία και ο Διόνυσος με το σάτυρο παίζανε τη μουσική που έπρεπε» (Γιάννης) (εμπνευσμένο από την εικόνα 2).

Η ιστορία αυτή δείχνει ότι ο μαθητής κατανόησε τη στενή σχέση του θεάτρου και της μουσικής με το Διονυσιακό πνεύμα, αφού όχι μόνο ο Διόνυσος και ο σάτυρος συνέπραξαν με τον ηθοποιό, αλλά και τον συνόδευαν παίζοντας «τη μουσική που έπρεπε» όταν «ο ηθοποιός έκανε αστεία».

Ιστορία 3^η:

«Μια φορά και έναν καιρό ήταν ο Διόνυσος, ήταν και δυο σάτυροι μαζί του. Μια μέρα ο Διόνυσος άρχισε να χορεύει και να κάνει αγώνες με του σάτυρους να δούνε ποιος χορεύει καλύτερα. Και οι τρεις χόρευαν πολύ καλά. Τότε είπε ο Διόνυσος όποιος χορέψει πολύ καλά ανάποδα κι έτσι άρχισαν να χορεύουν ανάποδα αλλά οι 2 σάτυροι μια μέρα έπεσαν κι είπε Τώρα εγώ νίκησα είπε και τους κρέμασε» (Εύα). (εμπνευσμένο από την εικόνα 3)

Η ευρηματική επινόηση στην παραπάνω ιστορία να βάλει τους σατύρους να χορέψουν ανάποδα είναι εμπνευσμένη από το μύθο του μουσικού αγώνα μεταξύ του Μαρσύα και του Απόλλωνα, που διαγωνίστηκαν παίζοντας τα όργανά τους (αυλό και λύρα) ανάποδα.

Όλα τα παιδιά έκαναν αρκετά συχνή χρήση των μουσικών αγώνων στις ιστορίες τους. Θεωρούμε ότι η συγγραφή αυτών των ιστοριών βοήθησε τα παιδιά να αφομοιώσουν πολλά από τα στοιχεία που έμαθαν στα μαθήματα και να αναπτύξουν τη φαντασία και τη δημιουργικότητά τους χρησιμοποιώντας τις παλιές και νεότερες γνώσεις τους από τη μυθολογία και την αρχαία ελληνική μουσική.

Φυλλάδιο αξιολόγησης

Στο τελευταίο μάθημα τα παιδιά συμπλήρωσαν ένα φύλλο αξιολόγησης με ερωτήματα που αφορούσαν τις γνώσεις και την εμπειρία που αποκόμισαν κατά τη διάρκεια του προγράμματος, καθώς και τι τους έκανε εντύπωση. Αναλυτικά στο πρώτο ερώτημα που ήταν να περιγράψουν τη δοσμένη εικόνα, όλα τα παιδιά αναγνώρισαν το Διόνυσο, τις μαινάδες και τους σατύρους που εικονίζονταν. Περιέγραψαν με εξαιρετικές λεπτομέρειες τους διπλούς αυλούς και την κιθάρα που απεικονίζονταν στο αγγείο, ενώ κάποια παιδιά δεν παρατήρησαν τα κρόταλα στα χέρια της μιας μαινάδας πιθανότατα επειδή ήταν μαύρα πάνω σε σκούρο φόντο.

Από τις 24 περιγραφές που συγκεντρώθηκαν, 11 περιγραφές ήταν ικανοποιητικές, 2 ήταν μέτριες, 8 ήταν καλές, ενώ τρεις ξεπέρασαν τις προσδοκίες μας (Βλ. εικόνα 6).

Εικόνα 6: Διονυσιακός θίασος: Διόνυσος με κάνθαρο, μαινάδα χορεύτρια, σάτυρος με διπλούς αυλούς, μαινάδα με κρόταλα και σάτυρος με μεγάλη κιθάρα (Λονδίνο, British Museum, Αρ. Ευρ.Β300)

Στην ερώτηση «ποια όργανα της Αρχαίας Ελληνικής Μουσικής γνωρίζετε;» όλοι οι μαθητές ανέφεραν παραπάνω από τέσσερα όργανα (από τα οκτώ που διδάχτηκαν), 5 μαθητές ανέφεραν 7-8 όργανα, ενώ 5 μαθητές ανέφεραν 5-6 όργανα.

Στην ερώτηση «περιγράψτε το όργανο που σας άρεσε περισσότερο;» οι διπλοί αυλοί και η λύρα ήταν τα όργανα με τη μεγαλύτερη προτίμηση. Μια μαθήτρια ανέφερε τα κρόταλα και δυο παιδιά ανέφεραν ότι τους άρεσε περισσότερο η βάρβιτος και η κιθάρα.

Στην ερώτηση «αντιστοιχίστε τις παρακάτω λέξεις με τις σωστές εικόνες», 16 παιδιά αντιστοίχησαν σωστά όλα τα όργανα και τα πρόσωπα με τις εικόνες, 5 έδωσαν από τρεις σωστές απαντήσεις και 3 από δυο.

Τέλος, στην ερώτηση «ζωγραφίστε ένα όργανο που σας αρέσει», η λύρα ήταν το όργανο που ζωγράφισαν οι περισσότεροι (13 παιδιά). Ακολούθησαν με τη σειρά συχνότητάς τους οι διπλοί αυλοί (5 παιδιά), η βάρβιτος (4 παιδιά) και τέλος η κιθάρα και τα κρόταλα (από 1 παιδί). Παρακάτω παραθέτουμε δύο ζωγραφιές των παιδιών που εικονίζουν λύρες (Βλ. εικόνα 7).

Εικόνα 7: Δύο ζωγραφιές μαθητών. Αριστερά: νέος με λύρα. Δεξιά: σάτυρος με λύρα.

Γενικά κρίνουμε ότι οι στόχοι του προγράμματος επιτεύχθηκαν. Κάποιες από τις δυσκολίες που αντιμετωπίσαμε κατά την υλοποίηση του προγράμματος αφορούσαν την υλικοτεχνική υποδομή (διάταξη τάξης). Εκτιμούμε ότι αν είχαμε περισσότερο χρόνο στη διάθεσή μας θα μπορούσαμε να κάνουμε περισσότερες δραστηριότητες, όπως κατασκευές μουσικών οργάνων, επίσκεψη στο Μουσείο Αρχαίων Ελληνικών και Βυζαντινών Οργάνων της Θεσσαλονίκης, προβολή βίντεο για τον αρχαιοελληνικό πολιτισμό και μουσική κ.α.

Συμπεράσματα

Το πρόγραμμα που παρουσιάσαμε προτείνεται ως τρόπος εφαρμογής της μουσικής εικονογραφίας στη μουσική εκπαίδευση. Δείξαμε πώς η μουσική εικονογραφία εκτός από αυτόνομος επιστημονικός κλάδος, μπορεί να στηρίξει το πρόγραμμα της μουσικής αγωγής στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση ποικιλοτρόπως με μεγάλη δημιουργικότητα και πρωτοτυπία. Μπορεί να αποτελέσει εφελτήριο και για

τη διδασκαλία πολλών επιμέρους θεμάτων που αφορούν τα μουσικά όργανα, τους μουσικούς και το κοινό, τα μουσικά δρώμενα κλπ., που είτε εστιάζονται στην αρχαιότητα, είτε επεκτείνονται σε άλλες εποχές. Η μουσική εικονογραφία μπορεί επίσης να γίνει ένα χρήσιμο εργαλείο για το δάσκαλο ή το μουσικό, που στο πνεύμα της διαθεματικότητας θα συνδυάσει τη μουσική με την ιστορία, τη γλώσσα, την όρχηση-χορό, τα εικαστικά, την περιβαλλοντική αγωγή και άλλα μαθήματα.

Το πρόγραμμα με τις απαραίτητες τροποποιήσεις θα μπορούσε να εφαρμοστεί σε παιδιά όλων των τάξεων του Δημοτικού Σχολείου, του Γυμνασίου, ακόμα και του Νηπιαγωγείου. Ο δάσκαλος μουσικής μπορεί να ασχοληθεί με ποικιλία μουσικών δραστηριοτήτων που συνδέονται με τη μυθολογία, με αναπαραστάσεις αγγείων, με αρχαιοελληνικά μουσικά αποσπάσματα, με πληροφορίες για τα αρχαιοελληνικά όργανα και τη μουσική. Φυσικά το πρόγραμμα «Τα όργανα της Αρχαίας Ελληνικής Μουσικής μέσα από αναπαραστάσεις θεών σε αρχαιοελληνικά αγγεία» δε σταματάει εδώ. Αυτή ήταν μία πρώτη διερεύνηση των οριζόντων που ανοίγει η διδασκαλία της αρχαίας ελληνικής μουσικής στη μουσική αγωγή. Πεποίθησή μας είναι ότι η μουσική εικονογραφία προσφέρει υλικό για πολύ ενδιαφέρουσες μουσικές δραστηριότητες που πλουτίζουν το περιεχόμενο της μουσικής αγωγής και μορφώνουν πολύπλευρα τον διδάσκοντα και τους διδασκόμενους.

Βιβλιογραφία

- Abercrombie, M.L.J. (1986) *Δημιουργική Διδασκαλία και Μάθηση: Η ανατομία της σκέψης*. Μτφ: Μακαλάκη. Αθήνα: Gutenberg.
- Anderson, W.D. (1994), *Music and Musicians in Ancient Greece*. New York: Colnell University Press.
- Barker, A. (1989) *Greek Musical Writings II. Harmonic and Acoustic Theory*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Barker, A., (1984) *Greek Musical Writings I. The Musician and his Art*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Baud-Bovy, S. (1984) *Δοκίμιο για το Ελληνικό Δημοτικό Τραγούδι*. Σημείωμα του Φοίβου Ανωγειανάκη. Συνοδεύεται από 2 κασέτες. Ναύπλιο: Πελοποννησιακό Λαογραφικό Ίδρυμα.
- Belis, A. (1999) *Η καθημερινή ζωή των μουσικών στην αρχαιότητα*. Αθήνα: Παπαδήμα.
- Boardman, J. (1995) *Αθηναϊκά Ερυθρόμορφα Αγγεία*. Αθήνα: Καρδαμίτσα.
- Boardman, J. (1995) *Αθηναϊκά Μελανόμορφα Αγγεία*. Αθήνα: Καρδαμίτσα.
- Γιάννου, Δ., Γουλάκη-Βουτυρά, Α., Θέμελης, Δ. (1998) *Ελληνική και Ευρωπαϊκή Μουσική. Εικονογραφημένη Ιστορική Εισαγωγή*. Θεσσαλονίκη: Έκδοση Φίλων Μουσικής Θεσσαλονίκης.
- Γουλάκη-Βουτυρά, Α. (2000-2001) *Σημειώσεις Μαθήματος Μουσική Εικονογραφία*. Τμήμα Μουσικών Σπουδών, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.
- Dons des Muses. Musique et danse dans la Grèce ancienne - Μουσών Δώρα. Μουσικοί και χορευτικοί απόηχοι από την αρχαία Ελλάδα* (κατάλογος Έκθεσης, Musées royaux d' Art et d' Histoire - Musée du Cinquantaire, Bruxelles 2003). Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού, Διεύθυνση Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων
- Gaspari, C. & Berti, F. (1989) *Dionysos Mito e Mistero*. Rome: Nuova Alfa.
- Ιατρού, Μ. (2003) «Η εικονική πραγματικότητα ως διδακτικό μέσο στα αρχαιολογικά εκπαιδευτικά προγράμματα». *Επιθεώρηση Εκπαιδευτικών Θεμάτων*, Τεύχος 8, Σεπτέμβριος: 47-61.

- Ιστορία του Ελληνικού Έθνους (1972) τ. Γ' Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών.
- Κακριδής, Ι. (Εποπτ.) (1986) *Ελληνική Μυθολογία*. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών.
- Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae*, Zurich - Munchen: Artemis Verlag.
- Lissarrague, F. (1999) *Vases Grecs*. CEE: Hazan.
- Maas, M. & Snyder, McIntosh, J. (1989) *Stringed Instruments in Ancient Greece*. New Haven & London: Yale University Press.
- Matheson, S. (1995) *Polygnotos and Vase Painting in Classical Athens*. Wisconsin: The University of Wisconsin Press.
- Mathiesen, T. J. (2001) «Greece: I. Ancient». *New Grove Dictionary of Music and Musicians*. S. Sadie and J. Tyrrell (Eds). Vol. 10: 327-348. London: Macmillan.
- Mayo, M. E. (1982) *The Art of South Italy, Vases from Magna Grecia*. Richmond.
- Μιχαηλίδης, Σ. (2003) *Εγκυκλοπαίδεια της Αρχαίας Ελληνικής Μουσικής*. Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης. Πρώτη έκδοση: 1981.
- Paquette, D. (1984) *L' instruments de Musique dans la céramique de la Grèce antique. Études d' organologie*, Paris: Diffusion de Bocard.
- Pöhlmann, E. (2000) *Δράμα και μουσική στην Αρχαιότητα*. Αθήνα: Καστανιώτης,
- Παπαδοπούλου, Ζ. (1999) «Απόλλων Εὐνμος, Ἀστερίη Φιλόμολπος: Η μουσική και η χορεία στους μύθους και τις τελετουργίες της Δήλου». Στο Σταμπολίδης, Ν. Χρ. (Επιμ.) *Φως Κυκλαδίων, Τιμητικός Τόμος στη μνήμη του Νίκου Ζαφειρόπουλου*. Σελ. 114-125. Αθήνα: Ίδρυμα Νικολάου Π. Γουλανδρή - Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης.
- Παπαδοπούλου, Ζ. (2000) *Κάποτε στη Δήλο... η μουσική και ο χορός*. Εκπαιδευτικό Πρόγραμμα. Συνοδεύεται από ψηφιακό δίσκο ακτίνας. Υπουργείο Πολιτισμού. ΚΑ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων σε συνεργασία με το Υπουργείο Αιγαίου. Αθήνα.
- Παπαθανασίου, Δ. (2004) «Αρχαία Αγγεία: Μόνο για τις προθήκες των μουσείων; Κι όμως! Έχουν τόσα αν μας πουν...». *Επιστημονικό Βήμα*, Τεύχος 3, Απρίλιος: 125-139.
- Παρασκευόπουλος, Ι.Ν. (2004) *Δημιουργική σκέψη στο σχολείο και στην οικογένεια*. Αθήνα.
- Seebass, T. (2001) "Iconography". *New Grove Dictionary of Music and Musicians*. S. Sadie and J. Tyrrell (Eds.). Vol. 12: 54-71. London: Macmillan.
- Simon, E. (1996) *Οι θεοί των αρχαίων Ελλήνων*. Θεσσαλονίκη: University Studio Press. Μτφ. Σ. Πινγκάτογλου.
- Τιβέριος, Μ. (1996) *Ελληνική Τέχνη, Αρχαία Αγγεία*. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών.
- Trendall, A. D. (1996) *Ερυθρόμορφα Αγγεία της Νότιας Ιταλίας και Σικελίας*. Αθήνα: Παπαδήμα.
- Trendall, A. D., Cambitoglou, A. (1961) *Apulian Red-figure Vase-painters of the Plain Style*. Mainz.
- Trendall, A. D., Cambitoglou, A. (1978) *The Red-figured Vases of Apulia*. Vol. 1 *Early and Middle Apulian*. Oxford.
- West, M.L. (1992) *Ancient Greek Music*. Oxford: Oxford University Press.
- Χρυσουλάκη, Σ. (Επιμ.) (2003) *Μουσών Δώρα*. Εκπαιδευτικό Πρόγραμμα. Ελληνική Προεδρία Ευρωπαϊκής Ένωσης. Υπουργείο Πολιτισμού, Διεύθυνση Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, Τμήμα Εκπαιδευτικών Προγραμμάτων. Αθήνα.

Δισκογραφία

- Belis, A. (Διεύθυνση - Επιμέλεια) (1996) *Μουσική από την Ελληνική αρχαιότητα: από την πέτρα στον ήχο*. Συγκρότημα: Κήρυλος. BNP.
- Paniagua, G. (Ed.) (1979) *Musique de la Grèce antique*. Atrium Musicae de Madrid. France: Harmonia Mundi HMA 1901015.
- Σαμίου, Δ. (1995) *Περπερούνα*.
- Φαραζής, Τ. (Επιμ.) *Ευριπίδη, Αλκηστις*. Lyra CD 4853.
- Χατζιδάκις, Μ. 25 σπάνιες ερμηνείες 1955-1965. MINOS EMI - 14 C 1700222.